

Euskararen lekua munduan eta historian: mitoetatik egitateetara
Euskararen gramatika (ustez) apartekoa

Borja Ariztimuño
Dorota Krajewska

GRAMATIKALIZAZIOA

Helburua: forma gramatikalak nola sortzen eta aldatzen diren azaltzea.
Morfema gramatikalak lexikaletatik datoz.

elementu lexikoak: multzo irekia eta handia, esanahi aberatsa eta zehaztua.
elementu gramatikalak: multzo itxia eta txikia, esanahi orokorragoa, abstraktuagoa.

hitz betea, esanahiduna > hitz gramatikala > klitikoa > inflexio-marka
+ lexiko ----- + gramatikal

elementu lexikoa → gramatikala
gramatikala → gramatikalagoa

Adibidea: MUGIMENDU ADITZA → GEROALDIA

Ing. *going to*

- (1) *I am going to school.*
- (2) *I am going to marry Bill.*
 - (a) *I am going [to marry Bill]*
 - (b) *I [am going to] marry Bill*
- (3) *I am going to like Bill.*
- (4) *I am going to go to London.*
- (5) *It is going to rain.*
- (6) *I gonna go to London.*

1. **testuinguruaren garrantzia** (1) mugimendua, (2) mugimendua EDO geroaldia.
2. **inferentzia:** helburua/asmoa → geroaldia.
3. **esanahiaren ahultzea, desamentizazioa:** *go*-k ez du 'joan' esan nahi, **esanahi abstraktuagoa** hartzen du.
4. **berranalisia** (2) a → (2) b.
5. **dekategorializazioa:** elementu lexiko edo ez hain gramatikalizatuen berezko ezaugarri morfosintaktikoak galtzea. Kasu honetan aditz laguntzaile bihurtzea.
6. **hedadura:** lehen *going to* ezin zen erabili asmo/helburuarekin bateragarri ez diren aditzekin (3), (4), (5).
7. **higadura fonetikoa:** aditz laguntzaile bilakatuta, ohikoa da laburtzea (6).
8. gramatikalizazio katearen aurreko faseak ez dira desagertzen, batzuetan bai baina ez da nahitaezkoa (**gainjartzea** edo **teilakatzea:** A → A B → B).
9. jatorrizko esanahiak gaurko erabilerak mugatzen ditu. *be gonna* = geroaldi planifikatua, asmozkoa.
10. gramatikalizazioa **norabide bakarrekoa** da.
11. gramatikalizazio kate asko hizkuntza askotan errepikatzen dira.

going to egituraren antzekorik bururatzen zaizue beste hizkuntzetan?

1. Kasuak

Kasu asko... egiazki hainbeste?

EUSKARAK 16 marka/15 funtzio

ABSOLUTIBOA: -Ø

ERGATIBOA: -k

(PARTITIBOA: -rik)

DATIBOA: -ri

GENITIBOA: -ren

INESIBOA: -n

ABLATIBOA: -tik

PROSEKUTIBOA: -tik

ADLATIBO

- ARRUNTA: -ra

- HURBILTZEZKOA: -rantz

- MUGAZKOA: -raino

INSTRUMENTALA: -z

DESTINATIBOA: -rentzat

HELBURUZKOA: -rako

PROLATIBOA: -tzat

KOMITATIBOA: -rekin < *-re(n) kide (COMRADE > WITH)

MOTIBATIBOA: -gatik < *gai-tik (MATTER > CAUSE)

GAZTELANIAK 12/15

NOMINATIBO: Ø

AKUSATIBO: Ø, a

(de)

a

de

en

de, desde

por

a

hacia

hasta

de, con...

para

para

por

con

por

+ 6 marka/funtzio: ante, bajo,

durante, mediante, sobre, tras

<http://wals.info/feature/49A#2/32.5/92.5>

Hungariera (21 kasu)

Nominative:	<i>hajó</i>
Accusative:	<i>hajó-t</i>
Inessive:	<i>hajó-ban</i>
Elicative:	<i>hajó-ból</i>
Illative:	<i>hajó-ba</i>
Superessive:	<i>hajó-n</i>
Delative:	<i>hajó-ról</i>
Sublative:	<i>hajó-ra</i>
Adessive:	<i>hajó-nál</i>
Ablative:	<i>hajó-tól</i>
Allative:	<i>hajó-hoz</i>

Terminative:	<i>hajó-ig</i>
Dative:	<i>hajó-nak</i>
Instrumental-Comitative:	<i>hajó-val</i>
Formal:	<i>hajó-képp</i>
Essive:	<i>hajó-ul</i>
Essive-Formal(-Similitive):	<i>hajó-ként</i>
Translative-Factitive:	<i>hajó-vá</i>
Causal-Final:	<i>hajó-ért</i>
Distributive:	<i>hajó-nként</i>
Sociative:	<i>hajó-stul</i>

2. Postposizioak

a) **atze < hatz ‘aztarna’ (FOOTPRINT, TRACK, TRACE > AFTER, BEHIND)**

(7) *Bethiere laster ari naiz zure hatzean (Oihenart)*

Zande hizkuntza:

(8) *Fuo bahũ du er*

‘A lion’s **footprints** are here.’

(9) *Mi nandu fuo ko.*

‘I am going **after** him.

Galesa (*ôl* ‘trace, track’, *ar ôl* ‘on the track of’ > *ar ôl*, adposition ‘after’):

(10) *ar dy ôl*
 PREP 2sg.POSS track
 ‘after you’

b) **gain**

(11) *Mendiaren gaina*

(12) *-ren gainean*

(13) *-Ø gainean*

c) **at(e)**

(14) *atean uso, etxean otso (RS)*

d) **kanpo**

(15) *Amoren kontentuek / eztaude irauten, / kanpoan lorak legez / dira galsaiten. (Mikoleta)*

e) **aurre, ondo, gibel, landa...**

Nola azalduko zenituzke e)-ko postposizioak? Zer aldaketa (fonologiko, semantiko...) gertatu zaie?

3. Artikulua < erakuslea

erakusle > artikulua (lat. *ille, illa...* > gazt. *el, la...*, ing. *the*, zeina *that, this* eta abarrekin lotua baitago, ingeles zaharrean *se* izenordain erakusle maskulino singularra zen, baina paradigmako forma gehienek, *th-* baitzuten, aldarazi zuten:

	Masc.	Fem.	Neut.	Plural
Nom.	se	seo	þæt	þa
Acc.	þone	þa	þæt	þa
Gen.	þæs	þære	þæs	þara
Dat.	þæm	þære	þæm	þæm
Inst.	þy, þon	-	þy, þon	-

4. Bestelako atzizkiak

-egi < hegi, -(k)oi < ohi...

5. Aditz trinkoak

a) Hizkuntza polisintetikoak

Inuktitut hizkuntza:

(16) *tusaatsiarunnanngittualuujunga*

‘Ezin dut oso ondo entzun’

tusaa- ‘entzun’

- *-tsiaq-* ‘ondo’
- *-junnaq-* (edo *-gunnaq-*) ‘gauza izan’
- *-nngit-* ‘ezezkoa’
- *-tu(q)* ‘indikativoko hirugarren pertsona singularra’
- *-alu(k)-* ‘handigarri’ → ‘oso’
- *-u-* ‘izan’
- *-junga* ‘indikativoko lehen pertsona singularra’ (bera *-ju-* indikatiboko morfemaz eta *-nga* lehen pertsonaren morfemaz osatua).

Groenlandiera:

(17) *Aliikusersuillammasuaanerartassagaluarpaalli.*

aliiku-sersu-i-llamas-sua-a-nerar-ta-ssa-galuar-paal-li

ikuskizun-eman-SEMITRANS-hartan.ona.den.bat-COP-esan.ezen-REP-FUT-ziur.baina-3.PL.SUBJ/3SG.OBJ-baina

‘Hala ere, esango dute hura artista dela, baina...’

Ainu hizkuntza:

(18) *Usaopuspe aeyaykotuymasiramసుypa.*

usa-opuspe a-e-yay-ko-tuyma-si-ram-suy-pa

hainbat-zurumurru 1SG-APL-REFL-APL-urrun-REFL-bihotz-kulunkatu-ITER

‘Zalantza dut zenbait zurumurruz.’ (lit. ‘Zenbait zurumurruren gainean neure bihotza urrunerantz eta neureganantz kulunkatzen ari naiz’)

b) Maileguen egokitzapena

Baliabide baten emankortasunaren adierazgarri. Gaztelaniazko *loco* eta *rico* txirikahua hizkuntza apatxean (adjektiboen ordez aditzak izan ohi ditu):

loco → *lô:gò* ‘eroa da’

lô:fgò ‘eroa naiz’

‘eroa haiz’

rico → *ʒî:gò* ‘aberatsa da’

ʒî:fgò ‘aberatsa naiz’

ʒ ‘aberatsa haiz’

6. Progresiboa

a) *Locative expressions*

Progresiboaren jatorri oso ohikoa, ohikoena agian.

- progresibo zaharra *-t(z)en izan*: *ibiltzen naiz* ‘ibiltzean, ibiltzeko prozesuan nago’

(Ingeleseze ere *I am on doing that* > *I am a-doing that* > *I am doing that*)

- *egon*: *dutxan dago* ~ *dutxatzen dago*...

- *ari izan* “okupatuta” izan (literalki ‘hartua’ < **har-i*, cf. Etxep. *bidegabek haritu nu*), *jardun*

b) *Mugimendu aditzak*

(19) *Zer egiten zabilta?*

(20) *Andar haciendo*

(21) *She just goes around saying “loser” for a couple of hours...*

7. behar izan

a) Kontrakzioak: *behar dot, det, dut* > *biot, biet, beat, biaut, be(h)aut* ...

b) Aldaketa kate bat: NEED > OBLIGATION (> INTENTION) > FUTURE

1. *Gaur zinemara joan behar dut.*
2. *Azkenean zer, etorri behar al duzu?*
3. *Ardoa behar dut.*
4. *Bihar euria egin behar omen du.*
5. *Etxekolanak egin behar ditut.*
6. *Pixa egin behar dut.*
7. *Bazkaldu behar duzu?*

1.-7. esaldiek BEHARRA, OBLIGAZIOA, INTENTZIOA edo GEROALDIA adierazten dute?

Ordenatu esaldiak eskalaren arabera (1. – behar hutsa, 7. geroaldi hutsa)

Bigarren aldaketaren modukoa hizkuntza germanikoetan:

Saxoiara zaharrean *sculan* ‘owe’ + inf. = geroaldia, handik ingeles zaharreko *sceal* ‘I owe/he owes, will have to, ought to, must’ eta geroko *shall* laguntzailea (horren lehenaldiko formatik *sceolde* > *should*). Halaber suedieraz *sceal*, nederlandera *zal*, danieraz *skulle*...

Sardo *deppo kantare* ‘kantatuko dut’ esaten da, latinezko *debēre* aditzetik.

Inuit hizkuntzak ere ba omen du *-ssa* atzizki bat ‘should’ eta ‘future’ adierak dituena.

8. egin (e)ta – eginda – eginda daukat/nago

a) *Partizipioaren sorrera*

(22) *Jon eta Ane etorri dira.*

(23) *Ane eta Jon etorri dira.*

(24) *Jonek alde egin (zuen) eta Ane negarrez hasi zen.*

(25) *Ane negarrez hasi (zen) eta Jonek alde egin zuen.*

Esanahi berbera dute? Alderik badago, gramatikalki markatuta da?

(26) *Hori ikusi eta alde egin dute.*

(27) *Hori ikusi ta alde egin dute.*

(28) *Hori ikusita alde egin dute.*

(26) eta (27)-an bi perpaus daude. Parentesien bidez markatu haien mugak.

Zer gertatzen da juntagailuarekin? Aldaketa baino lehen zer da? Zer bihurtzen da?

b) Perifraziak

erresultatiboa ‘eginda daukat’, ‘eginik /egina dut’ > perfektua > iragana

(29) egin dut ‘eginda daukat’ > egin dut > *ipar.* egin dut ‘egin nuen’

(30) *Lana eginda daukat*

(31) *Hamaika ikusita nago ni!*

9. dio ‘demaio’ --> egin dio ‘egina demaio’ > egin dio (GIVE > DATIVE/BENEFACTIVE)

-i- erroko ‘eman’ aditza (*i(n)dazu, iguzu, dizu(e)la...*) > -i- Nork-Nori-Nor laguntzailea.

Oso bilakabide ohikoa da. Ekuadorreko gaztelaniaren hizkera batean antzeko egitura benefaktiboa garatu da: *Me dio cocinando* ‘(s)he cooked for/instead of me’.

Txinera:

(32) *ta gei le wo wu-kuaiqian.*
 3sg **eman** ASP 1sg bost CLASS
 ‘Bost dolar eman zizkidan.’

(33) *wo xie le yi- feng xin gei ta.*
 1sg idatzi ASP bat-CLASS gutun **DAT** 3sg
 ‘Gutun bat idatzi nion.’

10. buru > neure burua (bihurkaria)

Hausa *kai* ‘head’ > bihurkaria:

(34) *Sun kashè kânsù.*
 haiek hil haien.burua
 ‘Bere buruaz beste egin dute.’ (lit. ‘bere burua hil dute.’)

Moré:

(35) *a kū a mēga.*
 3sg hil 3sg gorputza
 ‘Bere buruaz beste egin du.’ (lit. ‘(bere) gorputza hil du.’)

Munduan ‘gorputza’, ‘burua’ eta gorputzaren bestelako atalak bide ohikoenak dira bihurkariak sortzeko, nahiz eta Europako hizkuntzetan oso arrunta ez izan.

11. -ala < hala

Diskurtso mailako elementu deiktikoetatik (erakusleak) edota moduzko nahiz (*be*) *like* bezalako adierazpideetatik perpaus osagarriak txertatzeko markak gara daitezke:

(36) *Nekatuta dago, hala esan du.*

(37) [*Nekatuta dagoala*] *esan du.*

Ingelesa:

(38) *She said that: "it will rain".*

(39) *She said [that it will rain].*

Tok Pisin:

(40) *Em i kamap yangpela boi olsem James.*
 hura i hazi gazte mutil bezala James
 'James bezalako (Jamesen tamainako) mutil gaztea izateraino hazia zen.'

(41) *Na yupela i no save olsem em i matmat?*
 eta zuek i ez jakin ezen hura i hilerri
 'Eta ez zenekiten hura hilerria zela?'

Twi:

(42) *kofi se amma*
 Kofi bezalako.izan Amma
 'Kofik Ammaren antza du.'

(43) *na amma nim se kofi yeɛ adwuma no.*
 IRAG Amma jakin ezen Kofi egin.zuen lan DET
 'Ammak bazekien Kofik lana egina zuela.'

12. omen 'ospe' > ebidentzialtasun partikula

omen 'ospe' > *reportative hearsay* motako ebidentzialtasun partikula (cf. *entzute* sinonimoa).

Ekialdeko Pomo hizkuntzak lau aditz-atzizki ebidentzial ditu, *-ink'e* (zentzumen ez ikustezkoa), *-ine* (ondorioa), *-le* (esamesa), *-ya* (ezagutza zuzena).

$p^h a \cdot b \acute{e} k^h \cdot i n k^h \cdot e$	"erre zen" [hiztunak sentitu zuen, baina ez ikusi]
$p^h a \cdot b \acute{e} k \cdot i n e$	"erre zen" [gertatuaren froga zirkunstantzialak ditu]
$p^h a \cdot b \acute{e} k^h \cdot l e$	"erre omen zen" [esan zena kontatzen ari da]
$p^h a \cdot b \acute{e} k \cdot a$	"erre zen" [ezagutza zuzena du, ikusia ziurrenik]

omen-ez gain, euskaraz zein beste partikula, atzizki edo adierazpide daukagu halako ñabarduretarako?

BIBLIOGRAFIA:

- Bybee, J. L., Perkins, R., & Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Campbell, L. (2013). *Historical Linguistics: An Introduction*. The MIT Press.
- Heine, B., & Kuteva, T. (2002). *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press.
- Hopper, P. J. (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.